

3. Горды М. К вопросу о мотивационной функции соматизма в составе фразеологической единицы / Мирослава Горды // *Słowo. Tekst. Czas: materiały IV Międzynarodowej konferencji naukowej*. – Szczecin: WNUS, 2000. – S. 120-123.
4. Косяк В.А. Людина та її тілесність у різних формах культури: досвід філософської інтеграції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.04 “Філол. антропологія, філософія культури” / В.А. Косяк. – К., 2006. – 36 с.
5. Крейдлин Г. Языковая концептуализация частей тела в русском языке (на примере плеч) / Г. Крейдлин, А. Летучий // *Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: сб. ст. в честь Н.Д. Арутюновой*. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 128-136.
6. Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / [отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина]. – М.: Индрик, 1999. – 424 с.
7. Мокиенко В.М. Славянская фразеология / В.М. Мокиенко. – М.: Высш. шк., 1989. – 287 с.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
9. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
10. Славянские древности: этнолингвист. словарь: в 5 т. / Агапкина Т.А., Виноградова Л.Н., Гура А.В. и др.]; под ред. Н.И. Толстого. – М.: Международ. отношения, 1995.
11. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
12. Словник фразеологізмів української мови / уклад. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С., Дятчук В.В. та ін.; відп. ред. В.О. Винник] – К.: Наук. думка, 2003. – 1098 с.
13. Тимченко И.В. Структурно-семантический анализ фразеологических единиц с компонентами-соматизмами голова, око, вухо, ніс, язык: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 “Языки народов СССР (укр. яз.)” / И.В. Тимченко. – Х., 1990. – 16 с.
14. Тіло в контексті культурно-антропологічних студій: ретроспекція та сучасні підходи // *Тіло в текстах культур: зб. матеріалів наук. конф.* / гол. ред. Г. Скрипник, упоряд. О. Боряк, М. Маєрчик. – К., 2003. – С. 7-17.
15. Толстой Н.И. Язык и народная культура: очерки по славян. мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой. – М.: Индрик, 1995. – 509 с.
16. Ужченко В.Д. Українська фразеологія: навч. посіб. для філол. фак. ун-тів / В. Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.

УДК 811.161.2=163.1

ОСОВОБІ ТА ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИКИ В ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ КІНЦЯ XVI-XVII СТ.

Білих О.П., к. філол. н., доцент

Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

У статті охарактеризовано відмінювання особових та зворотного займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. Здійснено порівняння охарактеризованих форм із відповідними у старослов'янській мові та українській XVI – XVII ст.

Ключові слова: особові займенники, зворотний займенник, відмінювання займенників, церковнослов'янська мова української редакції.

Билых А.П. ЛИЧНЫЕ И ВОЗВРАТНОЕ МЕСТОИМЕНИЯ В ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКЕ УКРАИНСКОЙ РЕДАКЦИИ КОНЦА XVI-XVII В. / Кировоградский государственный университет имени Владимира Винниченко, Украина

В статье охарактеризовано склонение личных и возвратного местоимений в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI-XVII в. Проведено сравнение охарактеризованных форм с соответствующими в старославянском языке и украинском XVI-XVII в.

Ключевые слова: личные местоимения, возвратное местоимение, склонение местоимений, церковнославянский язык украинской редакции.

Bylykh A.P. PERSONAL AND REFLEXIVE PRONOUNS IN THE UKRAINIAN EDITION OF CHURCH SLAVONIC LANGUAGE OF THE END OF XVI-XVII CENTURY / Kirovohrad State Pedagogical University of Volodymyr Vynnychenko, Ukraine

The declination of personal and reflexive pronouns in the ukrainian edition of Church Slavonic language of the end of XVI – XVII century is characterized. The comparison of the characterized forms with the correspondent ones in Old Slavonic language and Ukrainian of XVI-XVII century is made.

Key words: personal pronouns, reflexive pronoun, declination of the pronouns, the ukrainian edition of Church Slavonic language.

Особові та зворотний займенники вже довгий час знаходяться в полі зору дослідників, тому найважливіші проблеми походження, особливостей функціонування та розвитку цих одиниць у слов'янських мовах загалом, і в східнослов'янських зокрема, уже значною мірою розв'язані [4; 14, с. 141-160, 309-310; 1, с. 150-159; 12, с. 48-73, 85-105; 5, с. 129-131, 137-146 та ін.]. Разом із тим, дослідники поки що мало уваги звертали на особливості відмінювання та функціонування особових і зворотного займенників у церковнослов'янській мові, зокрема й української редакції. Тому актуальною залишається проблема взаємодії української й церковнослов'янської мов у цій ділянці мовної системи.

З огляду на сказане, метою пропонованої розвідки є з'ясувати особливості відмінювання особових та зворотного займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст., часу, коли взаємодія церковнослов'янської й української мов була найбільш активною [8, с. 35-44, 90-96; 10, с. 137]. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань: 1) виявити використовувані в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. відмінкові форми особових та зворотного займенників, за наявності варіантів форм, з'ясувати кількісні характеристики при їхньому вживанні; 2) порівняти виявлені варіанти з відповідними у старослов'янській мові та українській XVI – XVII ст., що дозволить зробити висновки про тенденції в розвитку досліджуваних одиниць, а також про особливості взаємодії відмінкових форм особових та зворотного займенників української та церковнослов'янської мов.

Матеріал для дослідження дібрано шляхом суцільної вибірки переважно зі стародруків (список джерел див. наприкінці статті). У великих за обсягом пам'ятках обстежених не весь текст, а вибірки розміром у 500 повнозначних слів. Із Острозької Біблії (ОБ) обстежено 100 таких вибірок, із Тріоді Цвітної 1631 р. (ТрЦв) та Патерика 1661 р. – по 50.

Далі подаємо характеристику відмінкових форм особових та зворотного займенників за числами.

Займенник 1-ї ос. в наз. в. в обстежених пам'ятках має в абсолютній більшості випадків форму *азь*: *Азь еєсмь бѣъ* (ОБ, 22 зв.¹); *азь знаю* (Ч 1617, 6); *азь ... изгоню бѣсы* (ЄвЛ 1644, 39); *Се азь zde сижєѡ* (ЛМГ, 7); *слышахъ же се и азь* (ПМ, 54). Ця форма була найбільш поширеною в старослов'янській мові [2, с. 175; 13, с. 112], а також у пам'ятках церковнослов'янської мови східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 62]. Лише вона рекомендована граматики Л.Зизанія та М.Смотрицького: *и(м). азь* (ЗизГр, 44 зв.), *Име(н): азь* (СмГр, 197). В українській мові XVI-XVII ст. займенник 1-ї ос. постійно виступає у формі *я* (**А**) [12, с. 85; 6, с. 123]. Поодинокі випадки вживання цієї форми зафіксовані і в розглянутому матеріалі (в *Об* та *Син*): *идѣже идеши ты, и А поидѣ* (ОБ, 121 зв./2); *Ре(ч) же црѣ емѣ ... тебе заклинаю А да мнѣ глєши* (ОБ, 206); *Не хоцу я болей згубити, нежелю обрѣсти* (Син, 168). Інших варіантів форм наз. в. займенника 1-ї ос. (*Азь*, *ѣзь*), які зрідка вживалися в старослов'янській мові [2, с. 176; 13, с. 112], а також у пам'ятках церковнослов'янської мови східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 62], в обстеженому матеріалі не виявлено.

¹ Після скороченої назви джерела подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка *зв.* вказує на зворот аркуша. Цифра перед позначенням аркуша (2/, 3/ і т. д.) в *ОБ* вказує на номер пагінації. Аркуші першої й другої пагінації спеціально не позначаються. Цифра /2 після номера аркуша в *ОБ* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються **ъ** і **ь**, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати з перевидань подаються звичайним шрифтом курсивом.

Займенник 2-ї ос. в наз. в. в усіх випадках, як і в старослов'янській мові [2, с. 175], а також у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 62], мав форму **ты: ты же ми ѿвѣщай** (ОБ, 275/2); **ты кто еси** (Лим, 2); **ты еси Бгъ нѣ** (ПКП, 8 нн).

У род. в. займенники 1-ї і 2-ї ос. одн. та зворотний представлені в розглянутому матеріалі лише формами **мене, тебе, себе: мене ради** (ОБ, 66/2); **ѿ тебе прѣмлют(ь)** (ПКП, 10 нн); **ѿдесию себе** (ЄвЛ 1644, 90). Ці форми традиційними були в старослов'янській мові [2, с. 176], переважали в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 63, 75, 88], вони ж рекомендовані граматики Л. Зизанія і М. Смотрицького: **Р. мене, тебе** (ЗизГр, 34 зв.); **себе** (ЗизГр, 49); **Ро(д): мене** (СмГр, 197), **тебе** (СмГр, 198), **себе** (СмГр, 199).

Однією з особливостей обстежених пам'яток є те, що в більшості з них над словами розставлені наголоси. Це дозволяє здійснити спостереження за акцентними характеристиками аналізованих одиниць. Такі спостереження показують, що в абсолютній більшості випадків форми род. в. займенників 1-ї й 2-ї ос. та зворотного в безприменникових та применникових конструкціях мають наголос на другому складі. Ця особливість проаналізованих форм звертає на себе увагу у зв'язку з тим, що в сучасній українській літературній мові, а також у більшості говірок, форми род. в. займенників 1-ї й 2-ї ос. одн. та зворотного в применникових конструкціях мають наголос на основі [12, с. 89-90]. Так було, очевидно, і в українській мові в XVII ст. [12, с. 89-90]. Можливо, у результаті впливу української мови форми **мене, тебе, себе** з применниками зрідка могли мати в церковнослов'янській мові наголос на першому складі. Щоправда такі форми як поодинокі виявлені лише в окремих пам'ятках (у Ч 1617 та ПКП): **оудалишь еси ѿ мене** (Ч 1617, 51 зв.); **не ѿврати лица твоего ѿ мене** (Ч 1617, 54); **ѿ тебе источник(ь) живота** (Ч 1617, 64); **з(ь)междѹ самъхъ себе** (ПКП, 26 нн).

У дав. в. займенники 1-ї й 2-ї ос. одн. та зворотний мали по дві форми: повні (**мнѣ, тебѣ, себѣ**) та короткі (**ми, ти, си**). Обидва різновиди форм здавна вживалися в усіх слов'янських мовах [4, с. 83], представлені вони також у старослов'янській [2, с. 175] та в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 63, 75, 88], як варіанти рекомендовані граматику М. Смотрицького: **Да(м): мнѣ или /ми** (СмГр, 197); **тебѣ или /ти** (СмГр, 198); **себѣ или /си** (СмГр, 199). У граматиці Л. Зизанія паралельні форми подані для займенників 1-ї та 2-ї ос.: **Д. мнѣ, или ми; тебѣ, или ти** (ЗизГр, 44 зв.). Зворотний займенник представлений лише в повній формі: **Д. себѣ** (ЗизГр, 49).

Чіткого розмежування у вживанні повних і коротких форм в обстежених пам'ятках не спостерігаємо. Однак, можна відзначити, що використання коротких форм певним чином обмежене. Зокрема, ці форми, як енклитичні, не вживаються під логічним наголосом, а також у применникових конструкціях.

Найчастіше вони виступають у постпозиції стосовно головного слова: **повѣждь ми** (ОБ, 17 зв./2); **Бєе помози ми** (Ч 1617, 37); **Поемъ ти слоѡе** (ТрЦв, 18); **дам(ь) ти ключа** (ЄвЛ 1644, 55 зв.); **иже не обрѣже(т) си плоти** (ОБ, 7). Крім того, особливістю займенників **ми, си** було те, що вони достатньо часто вживалися із присвійними значеннями: **деснаѡ ти рѡка гѣ ськрѣши враги** (ОБ, 32); **Преч(с)томѹ ти образѹ поклонѡем(ь)сѡ** (Ч 1617, 91); **велѣхъ ти наслаждаемсѡ благодѡлнѣи** (ПКП, 40); **Помѡни насъ Гѣ, егда прѣйдеши въ цр(с)тѡви си** (Ч 1617, 99); **и ѡнѣхъ посѣти спасите(л)нѣмъ си посѣценіемъ** (ЛМГ, 20).

Зазначені особливості функціонування коротких форм дав. в. особових та зворотного займенників були характерні для них у старослов'янській мові [2, с. 176], у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 65, 77, 89], а також у ранніх пам'ятках української мови [12, с. 52, 95].

Повні форми обмежень у функціонуванні не мали. Вони могли вживатися за тих же умов, що й короткі, виступали також під логічним наголосом, у применникових конструкціях, їхнє використання не залежало від позиції стосовно головного слова: **что сътворить мнѣ** (Ч 1617, 94); **мнѣ порѣчено бѣсть** (Лим, 4); **слава тебѣ** (Ч 1617, 4); **тебѣ глѡ** (ЄвЛ 1644, 55 зв.); **вѣнѣ себѣ внимаѡ** (Лим, 41); **пристѣпиша къ мнѣ** (ОБ, 220/2); **ѿвѣщайо к(ь) тебѣ** (ТрЦв, 132); **призѣваше егѡ к(ь) себѣ** (ПКП, 58 зв.).

Отже, характер функціонування форм **ми, ти, си** та **мнѣ, тебѣ, себѣ** дозволяє припускати, що вони, очевидно, сприймалися як певною мірою рівноправні варіанти. Підтверджують це граматики Л. Зизанія й М. Смотрицького, у яких повні й короткі форми подані без додаткових пояснень, а також випадки (хоча й рідкісні) вживання в розглянутому матеріалі повних і коротких форм у межах однієї фрази за однакових умов: **трое азъ рекѹ тебѣ і избереши себѣ едіно ... и съворю ти** (ОБ, 153/2); **дѣвицѣ твои изѣидѣтъ на срѣтеніе тебѣ, и рекѣтъ ти** (ОБ, 163/2). З огляду на сказане, становлять інтерес, на нашу думку, кількісні співвідношення при вживанні повних і коротких форм дав. в. У розглянутому матеріалі вони такі. **Мнѣ** в ОБ зафіксовано 83 рази, **ми** – 94. Цифри для інших пам'яток: **Ч 1617** – 28 і 56; **Лим** – 28 і 79; **ТрЦв** – 13 і 22; **ПМ** – 14 і 62; **ЄвЛ 1644** – 14 і 25; **ПКП** – 17 і 22; **ЛМГ** – 0 і 1; **Син** – 1 і 0. **Тебѣ** в ОБ вжито 103 рази, **ти** – 42. Цифри для інших пам'яток: **Ч 1617** – 82 і 44; **Лим** – 13 і 26; **ТрЦв** – 65 і 36; **ПМ** –

10 і 17; *ЄвЛ 1644* – 40 і 23; *ПКП* – 34 і 32; *ЛМГ* – 0 і 1; *Син* – 0 і 0. **Себѣ** в *ОБ* вжито 46 рази, **си** – 4. Цифри для інших пам'яток: *Ч 1617* – 3 і 8; *Лим* – 11 і 0; *ТрЦв* – 6 і 2; *ПМ* – 24 і 0; *ЄвЛ 1644* – 10 і 0; *ПКП* – 16 і 5; *ЛМГ* – 12 і 7; *Син* – 6 і 0.

Наведені дані свідчать про те, що з усіх коротких форм дав. в. особових і зворотного займенників найбільш поширеною в церковнослов'янській мові української редакції XVI-XVII ст. була форма *ми*. Вона є активно вживаною в більшості розглянутих пам'яток і при цьому кількісно переважає **миѣ**. Звичайною в розглянутому матеріалі є і форма **ти**. Однак вона кількісно поступається формі **тебѣ** майже в усіх обстежених джерелах. Найменш використовуваною була форма *си*. В окремих пам'ятках вона взагалі не виявлена, в інших представлена загалом поодинокими вживаннями. Причому майже в усіх випадках має присвійне значення.

Порівняння особливостей функціонування форм дав. в. особових та зворотного займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. із попередніми етапами розвитку церковнослов'янської мови свідчить про те, що короткі форми цих одиниць звужували сфери свого використання. За спостереженнями науковців, тенденція до обмеження у вживанні коротких форм почала діяти ще у праслов'янській мові [11, с. 240], найвиразніше вона проявилася у функціонуванні *си*. Уже в старослов'янській мові ця форма вживається обмежено [2, с. 176], лише зрідка фіксують її дослідники в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 88]. У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. *си* використовується рідко і переважно з присвійним значенням (приклади див. вище). Про рідкісність цієї форми свідчить також те, що вона не подана в граматиці Л. Зизанія. Форма *ти* є достатньо широко вживаною в розглянутому матеріалі, однак кількісно поступається формі **тебѣ**. У пам'ятках давньоруської церковної літератури, за спостереженнями дослідників [11, с. 236], **ти** була більш частотною. Кількісну перевагу з давніх часів зберегла лише форма *ми*.

Отже, форми *ми*, *ти*, *си* загалом звужували сфери свого функціонування, хоча *ми* і *ти* продовжували залишатися достатньо вживаними. Цією особливістю церковнослов'янська мова досліджуваного періоду відрізняється від української XVI-XVII ст. Форма *си* уже в найдавніших пам'ятках української мови була рідкісною, а в пам'ятках XVI ст. взагалі не представлена [6, с. 126]. *Ти* починає виходити з ужитку з XV ст., а з XVI – і *ми*. Особливо активно ці форми зникають у пам'ятках південно-східного та північного походження [12, с. 95]. Можливо, що одним із факторів, які підтримували використання коротких форм *ми* й *ти* в українській літературній мові XVI-XVII ст., була церковнослов'янська мова.

Крім того, при аналізі дав. в. особових та зворотного займенників звертає на себе увагу відсутність варіантів у повних форм. Займенник 1-ї ос. в дав. в., відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького, в усіх випадках має вигляд **миѣ**. Варіантів **мьнѣ**, **мьнѣ**, **мне**, які дослідники фіксують, поряд із **миѣ**, у ранніх церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян [7, с. 63; 11, с. 236], у розглянутому матеріалі не виявлено. Займенник 2-ї ос. та зворотний виступають із кореневим *е*. Східнослов'янські варіанти **тобѣ**, **собѣ** [14, с. 159; 4, с. 79] в обстежених пам'ятках фактично відсутні. Виняток становлять усього два вживання, зафіксовані в *Ч 1617* та *ЛМГ*: *исповѣмьса тобѣ в(ь) людех(ь) Гї* (*Ч 1617*, 95); *взасте ма собѣ за пре(д)стателѣ* (*ЛМГ*, 19).

У знах. в. особові займенники однини та зворотний також мали паралельні форми: повні (*мене, тебе, себе*) та короткі (*мѣ, тѣ, сѣ*). Функціональні відмінності між ними ще менш чіткі, ніж для дав. в. Пояснюється це особливостями історії форм знах. в. Первинними для цього відмінка є форми *мѣ, тѣ, сѣ*. У давнину вони були наголошуваними [4, с. 40] і лише згодом перейшли до розряду енклітик, після того, як у значенні знах. в. почали вживатися форми род. *мене, тебе, себе*. У старослов'янській мові *мѣ, тѣ, сѣ* були загалом наголошуваними формами, про що свідчать применникові конструкції з ними, а також використання їх у зіставленнях та протиставленнях [13, с. 113; 3, с. 280]. Однак ці форми могли бути й ненаголошеними, тому А. Вайан запропонував називати їх напівенклітиками [2, с. 410]. Характер напівенклітик *мѣ, тѣ, сѣ* зберігали й у церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 65, 78, 91]. У розглянутому матеріалі форми знах. в. особових займенників однини та зворотного найчастіше виступають у постпозиції стосовно головного слова (як енклітики): *оуслѣшите мѣ братіе* (*ОБ*, 259); *взѣциѣ боговъ ... биюци(х) мѣ* (*ОБ*, 211); *бл(с)вит(ь) тѣ Г(с)дѣ* (*Ч 1617*, 22 зв.); *молю тѣ, брате* (*ПМ*, 89). Однак, достатньо поширеними є випадки використання коротких форм у препозиціях, а також у применникових конструкціях: *вѣскѣю же мѣ посла* (*ОБ*, 27/2); *тако мѣ любииши* (*ЛМГ*, 41); *той тѣ да оупразднить* (*Лим*, 41 зв.); *Богъ тѣ наказуетъ* (*ПМ*, 74); *прїйдоша искѣиенїѣ его на мѣ* (*ОБ*, 270); *на мѣ велеречеваша* (*Ч 1617*, 48 зв.); *на тѣ оупова дїѣ моѣ* (*ОБ*, 3/11); *наведетъ на тѣ веселїе* (*ТрЦв*, 37); *хоцетъ дати за тѣ дцерь свою* (*ОБ*, 133/2); *да внидетъ пре(д) тѣ* (*ОБ*, 3/16); *симъ гонение подвигнетъ на сѣ* (*ПМ*, 63); *аще Цр(с)тво на сѣ раздѣлит(ь)сѣ* (*ЄвЛ 1644*, 121); *взатъ на сѣ кр(с)ть терпенїѣ* (*ЛМГ*, 33); *дажд(о)ѣ имъ за мѣ, и за сѣ* (*ЄвЛ 1644*, 59 зв.). За таких же умов могли вживатися і повні форми, причому в применникових конструкціях, як і в род. в., *мене, тебе, себе* мали наголос на останньому складі: *Не остави мене Гї* (*Ч 1617*, 49); *идѣ видѣт(и) тебе* (*Лим*, 18); *тѣ мене*

отверди (ТрЦв, 21); *въ подвигъ себе великій вдаде* (ПМ, 124); *не мола(т) за тебе* (Лим, 38); *Возмѣте иго мое на себе* (ЄвЛ 1644, 36 зв.).

Отже, повні і короткі форми знах. в. особових займенників одн. та зворотного в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. не були функціонально чітко розмежовані і сприймалися як варіанти (очевидно, ще більшою мірою, ніж форми дав. в.), що, зокрема, підтверджують і граматики Л.Зизанія та М.Смотрицького, де обидва різновиди форм подані без коментарів. У зв'язку з цим цікавою є інформація про кількісні співвідношення при вживанні повних і коротких форм. У розглянутому матеріалі вони такі. *Мене* в *ОБ* зафіксована 28 разів, *мѧ* – 125. Цифри для інших пам'яток: *Ч 1617* – 8 і 211; *Лим* – 16 і 48; *ТрЦв* – 10 і 31; *ПМ* – 10 і 34; *ЄвЛ 1644* – 9 і 29; *ПКП* – 2 і 13; *ЛМГ* – 1 і 6. *Тебе* в *ОБ* зафіксована 19 разів, *тѧ* – 103. Цифри для інших пам'яток: *Ч 1617* – 14 і 96; *Лим* – 24 і 12; *ТрЦв* – 19 і 66; *ПМ* – 6 і 14; *ЄвЛ 1644* – 12 і 26; *ПКП* – 9 і 32; *ЛМГ* – 1 і 1.

Наведені дані свідчать про те, що, незважаючи на певну функціональну тотожність повних і коротких форм, більш уживаними в церковнослов'янській мові досліджуваного періоду були короткі форми. Вони кількісно значно переважають у більшості обстежених пам'яток. Що ж до форми *сѧ*, то вона в обстеженому матеріалі використовується в основному як частина зворотних дієслів: *земля сѧ потресе* (*ОБ*, 87); *да сѧ наоучиши боѧтисѧ гѧ бѧ* (*ОБ*, 111 зв.); *боѧхъ бо сѧ краля* (*ЛМГ*, 13). Як займенник *сѧ* трапляється дуже рідко (майже всі випадки наведені вище).

Таке активне вживання форм *мѧ*, *тѧ* в церковнослов'янській мові кінця XVI-XVII ст. було її характерною особливістю, порівняно з тогочасною українською мовою. За спостереженнями дослідників, в українській мові XVI-XVII ст. ці форми найчастіше вживаються в пам'ятках галицького походження [6, с. 126], в інших вони менш поширені [6, с. 126; 12, с. 97].

В ор. та місц. відмінках особові займенники однини та зворотний в усіх зафіксованих випадках мають форми *мною*, *тобою*, *собою* та (о) *мнѣ*, (о) *тебѣ*, (о) *себѣ*: *сѣрть разлѣчить междѣ мною и тобою* (*ОБ*, 121 зв./2); *да егѡ поймѣтъ съ собою* (*ПКП*, 45); *да не постѣдѧ(т)сѧ о мнѣ* (*Ч 1617*, 34 зв.); *сѣблазнѣтсѧ ѡ тебѣ* (*ЄвЛ 1644*, 94 зв.); *рѣхъ въ себѣ* (*ПМ*, 129).

У множині варіантність для особових займенників була характерна меншою мірою. Зокрема, зовсім не виявлено варіантів у наз. та род. відмінках. Тут у всіх випадках особові займенники мають форми *мы*, *вы* та *насъ*, *васѣ*: *Мы ... сію Книгѣ ... тебѣ приносимѣ* (*ПКП*, 4 нн); *вы безѣ(ъ) разѣма есте* (*ЄвЛ 1644*, 52); *прійми ѿ насѣ* (*Ч 1617*, 92 зв.); *по ѿходѣ ... ѿ васѣ* (*ЛМГ*, 5). У старослов'янській мові, за спостереженнями науковців [3, с. 282; 8, с. 135], зрідка вживалася форма наз. в. займенника 1-ї ос. *ны*. Однак, уже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. вона не засвідчена [7, с. 72], відсутня і в розглянутому матеріалі.

У дав. в. особові займенники в розглянутому матеріалі представлені майже в усіх випадках формами *намѣ*, *вамѣ*: *дарѣи же намѣ Блг(д)тъ* (*ПКП*, 14 нн); *се повѣдахъ вамѣ* (*Лим*, 54); *азъ вамѣ реку* (*ПМ*, 64). У слов'янських мовах у давнину використовувалися також короткі варіанти цих форм [4, с. 126] *нѣ*, *вѣ*. Вони, зокрема, представлені у старослов'янській мові [13, с. 111; 2, с. 175; 3, с. 280], також у ранніх писемних пам'ятках східних слов'ян [12, с. 61]. Однак ці форми в церковнослов'янській мові, очевидно, активно виходили з ужитку. Уже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст., за спостереженнями дослідників, *нѣ* представлена лише поодинокими вживаннями, *вѣ* – взагалі відсутня [7, с. 73, 85]. Не рекомендовані короткі форми дав. в. особових займенників і граматиками Л.Зизанія та М.Смотрицького. Однак зрідка вони ще і в кінці XVI-XVII ст. вживалися, очевидно, через традиційність церковнослов'янських текстів. У розглянутому матеріалі (в *ОБ*) виявлені поодинокі використання *нѣ*: *даждѣ нѣ мѧса* (*ОБ*, 66); *да нѣ даси ѿ сѣменѣ(ъ) земельнѣхъ* (*ОБ*, 3/150).

У знах. в. мн особові займенники мали в розглянутому матеріалі паралельні форми: повні (*насъ*, *васѣ*) та короткі (*нѣ*, *вѣ*). Ці форми здавна були характерні для слов'янських мов [4, с. 122], причому короткі в давнину були більш уживаними. Займенники *нѣ*, *вѣ* широко використовувалися, зокрема, у старослов'янській мові [3, с. 281], були основними, як стверджують дослідники [12, с. 65], у ранніх східнослов'янських пам'ятках. Однак згодом вони, як і короткі форми знах. в. одн., почали переходити до розряду енклітик і відступати на задній план. Цей процес науковці фіксують уже в церковнослов'янських пам'ятках східних слов'ян XI-XIII ст. [7, с. 73, 86]. Однак активно вживаними форми *нѣ*, *вѣ* продовжували залишатися в церковнослов'янській мові української редакції ще довгий час. Про це свідчать граматики Л. Зизанія та М. Смотрицького, у яких подані обидва різновиди форм, причому в граматиці М.Смотрицького короткі форми на першому місці: *В. насѣ, и нѣ; васѣ, и вѣ* (ЗизГр, 45); *Ви(и): нѣ /или насѣ* (СмГр, 198); *вѣ /или васѣ* (СмГр, 199). Підтверджують це і обстежені пам'ятки, у більшості з яких виявлені і повні, і короткі форми.

Функціональні особливості повних і коротких форм знах. в. мн. особових займенників були такими ж, як і в однині. Повні могли виступати в різних позиціях: *Помѧни насѣ Гѣ* (*ОБ*, 3/21/2); *предаде васѣ Богѣ*

(ПМ, 108); *на насъ изліеть ... блгоѡтробіе* (ПКП, 5 нн); *постиже на васъ цр(с)твіе Бжїе* (ЄвЛ 1644, 39). Форми **ны**, **вы** частіше виступали в позиціях, характерних для енклітик: *Бжїе обрати ны* (ОБ, 3/16/2); *Ги ... оуслълиши ны* (Ч 1617, 44 зв.); *Азъ оубо крѣстихъ вы* (ЄвЛ 1644, 112 зв.). Однак, не є рідкісними випадки вживання коротких форм у препозиції стосовно головного слова та в прийменникових конструкціях: *кто ны питаеть* (ОБ, 66); *можетъ(ь) ны кто братіе вопросити* (ПКП, 28 зв.); *той вы окрестить* (ЄвЛ 1644, 7 зв.); *восташи на ны бѣды* (ПКП, 5 нн); *прїйми ... Бжїѡ молѡцѡса за ны* (Ч 1617, 99); *призрю на вы* (ПМ, 98).

Таким чином, повні й короткі форми знах. в. особових займенників множини, як і однини, були певною мірою функціонально рівноправними. Про це свідчать, крім граматик Л.Зизанія та М.Смотрицького, де ці форми подані без пояснень, також випадки уживання в обстежених пам'ятках коротких і повних займенників поряд за однакових умов: *Бжїе оуцедри ны, и бл(с)ви ны. просвѣти лице твое на ны, и помилуй насъ* (Ч 1617, 22); *избавлю васъ ѿ работы ихъ, и ѿимѡ ва(с), и прїимѡ вы себѡ в люди* (ОБ, 27/2); *блгословите кленѡщыа вы, добро творите ненавидѡщымъ васъ* (ЄвЛ 1644, 14 зв.). У зв'язку з цим є потреба в інформації (як і при аналізі займенників в однині) про кількісні співвідношення у вживанні повних і коротких форм. Насъ в ОБ зафіксовано 40 разів, **ны** – 14. Цифри для інших пам'яток: Ч 1617 – 78 і 25; Лим – 7 і 3; ТрЦв – 37 і 4; ПМ – 17 і 11; ЄвЛ 1644 – 11 і 5; ПКП – 20 і 6; ЛМГ – 2 і 0. **Васъ** в ОБ зафіксована 15 разів, **вы** – 30. Цифри для інших пам'яток: Ч 1617 – 2 і 2; Лим – 0 і 0; ТрЦв – 8 і 2; ПМ – 17 і 4; ЄвЛ 1644 – 13 і 23; ПКП – 9 і 4; ЛМГ – 5 і 0. Наведені дані свідчать про те, що короткі форми знах. в. особових займенників множини, хоча й були ще в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. достатньо вживаними, уже кількісно поступалися повним. У першу чергу це стосується форми **ны**, яка в більшості обстежених пам'яток представлена значно меншою кількістю, порівняно з *насъ*. **Вы** в окремих пам'ятках кількісно переважає, однак, є такі, де вона взагалі не засвідчена.

В українській мові XVI-XVII ст. короткі форми знах. в. особових займенників множини є рідкісними [12, с. 103]. Ця обставина, очевидно, була одним із факторів, які сприяли виходу з ужитку коротких форм у церковнослов'янській мові української редакції.

В орудн. та місц. відмінках мн. особові займенники представлені лише формами, відповідно: **нами**, **вами** та **(о) насъ**, **(о) васъ**: *с(ь) нами Бжїѡ* (ЄвЛ 1644, 3); *пїю сь вами* (ЄвЛ 1644, 94); *молишиася о насъ* (Ч 1617, 23); *Пр(о)рчествоа ѡ васъ* (ЄвЛ 1644, 135 зв.).

У двоїні особові займенники в церковнослов'янській мові кінця XVI-XVII ст., хоча їхні повні двоїнні парадигми подані в граматиках Л. Зизанія й М.Смотрицького, вживалися дуже рідко. В обстежених пам'ятках виявлено всього кілька випадків. Більш-менш поширеними тут є лише форми дав. в.: *и не бѣ показалъ нама сего* (ОБ, 116 зв./2); *Повѣда нама, мнѣ и братѡ моемѡ* (Лим, 67); *да дасть гб бѣ вама обрести покой* (ОБ, 121 зв.); *нїѣ даю вама все* (Лим, 19). Поодинокими вживаннями (**наю** і **ваю**) представлений род. в., причому наю має присвійне значення: *они ж (чоловік і жінка) начаша сь клятвою глаголати: "якъ сего лѣта ниже видѣхомъ въ дому наю вина ..."* (ПМ, 113); *сожалиса мнѣ паче ваю* (ОБ, 121 зв./2). Зафіксована також форма ор. в. **вами**: *да сѣтвори бѣ сь вами мл(с)ть* (ОБ, 121 зв.); *пожих(ь) с вами* (Лим, 19). Форм наз., знах. та місц. відмінків двоїни в розглянутому матеріалі не виявлено.

Отже, проведений аналіз дає підстави для таких висновків.

1. Особові та зворотний займенники у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. характеризуються, порівняно зі старослов'янською мовою, меншою кількістю коротких форм. Разом із тим, ці форми (насамперед знах. в. одн.) були ще достатньо широкоживаними, що, очевидно, сприяло збереженню коротких займенників і в українській літературній мові XVI-XVII ст.

2. Повні форми особових та зворотного займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI-XVII ст. практично не мають варіантів. Стабілізація їх відбулася, очевидно, у результаті того процесу, який прийнято називати другим південнослов'янським впливом, а згодом забезпечувалася впливом граматики М.Смотрицького.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в з'ясуванні можливих стилістичних характеристик варіантів форм особових та зворотного займенників. Для цього необхідним є урахування ширших контекстів та збільшення кількості різнотипних пам'яток-джерел матеріалу.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ЄвЛ 1644 Евангеліон сирѣчь: Блговѣстїе Бгдхнвенныхъ евангелисть – Львів: Друкарня братства, 1644 – [12], 412 арк.
- ЗизГр Зизаній Л. Граматика словенська / підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К.: Наук.думка, 1980. – 55 с.
- Лим Лімонарь. Сирѣчь, цвѣтникъ. – Київ: Друкарня Соболя, 1628. – 183 арк.
- ЛМГ Лѣтописецѣ въ перво(м) зачатїи и созданїи стана ѡбители мн(с)тра гѣсти(н)ского... // Чтенія въ императорскомъ обществе исторїи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ – М.: Въ Университетской типографїи, 1848. – Год третїй. – № 8. – С. 1-46.
- ОБ Библиа сирѣч книгы ветхаго и новаго завѣта. – Острог: Друкарня Костянтина Острозького, 1581. – 628 арк.
- ПКП Патерїкъ или ѡтечникъ печерскїй. – Київ: Друкарня лаври, 1661. – 314 арк.
- ПМ Собственноручныя записки Петра Могилы // Архивъ Юго-Западной России, издаваемый комиссіею для разбора древнихъ актовъ. – Киевъ: Типографїя Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1887. – Часть 1, томъ 7. – С. 49-180.
- Син Синописѣ // Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. і вступ. стаття В.І. Крекотня; ред. тому О.В. Мишанич. – К.: Наук.думка, 1987. – С. 167-181.
- СмГр Смотрицький М. Граматїки славенскїѣ правїльное Свнѣтагма ... / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К.: Наук.думка, 1979. – 492 с.
- ТрЦв Триодон сиестъ Трипеснець свѣтой великой Пѣтидесѣтницы. – Київ: Друкарня лаври, 1631. – [22], 828 с.
- Ч 1617 Часослов. – Київ: Друкарня лаври, 1617. – [21], 190, [2] а.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору) [Текст] / С.П. Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.
2. Вайан А. Руководство по старославянскому языку [Текст] / А. Вайан; перевод с фр. В.В. Бородич; под. ред. и с предисл. В.Н. Сидорова. – М.: Издательство иностр. литературы, 1952. – 446 с.
3. Ван-Вейк, Н. История старославянского языка [Текст] / Н. Ван-Вейк; перевод с нем. В.В. Бородич; под. ред. и с предисл. Н.А. Кондрашова. – М.: Издательство иностр. литературы, 1957. – 368 с.
4. Гадолина М.А. История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках [Текст] / М.А. Гадолина. – М.: АН СССР, 1963. – 147 с.
5. Історія української мови. Морфологія [Текст] / С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.В. Лукінова [та ін.]; В.В. Німчук (відп. ред.). – К.: Наук.думка, 1978. – 539 с.
6. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. [Текст] / І.М. Керницький. – К.: Наук.думка, 1967. – 288 с.
7. Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI – XIII ст. [Текст] / Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк; В.В. Німчук (відпов. ред.). – К.: Вид-чий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 191 с. – ISBN 978-966-489-015-8.
8. Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською [Текст] / В.В. Німчук. – К.: Наук.думка, 1980. – 304 с.

9. Німчук В.В. Київські глаголичні листки – найдавніша пам'ятка слов'янської писемності [Текст] / В.В. Німчук. – К.: Наук.думка, 1983. – 141 с.
10. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов [Текст] / В.М. Русанівський. – К.: Наук.думка, 1985. – 231 с.
11. Самійленко С.П. З історії форм давального відмінка однини особових займенників у давньоруській і українській мовах [Текст] / С.П. Самійленко // Питання історичного розвитку української мови. – Харків: ХДУ, 1960. – С. 228-250.
12. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. II [Текст]: навч. посібник для студ. філолог. ф-тів / С.П. Самійленко. – К.: Вища школа, 1970. – 190 с. – Бібліогр.: с. 168-178.
13. Селищев А.М. Старославянський язык [Текст]: В 2 ч. – Ч. 2. Тексты. Словарь. Очерки морфологии: учеб. пособие для студентов и аспирантов филолг. ф-тов / А.М. Селищев. – М.: Гос. учебно-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1952. – 206 с.
14. Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка [Текст] / А.А. Шахматов. – М.: Гос. учебно-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1957. – 400 с.

УДК 811.161.2'27

МОВНІ ТА ПОЗАМОВНІ МАРКЕРИ КОНФЛІКТНОСТІ ПЕРСОНАЖІВ ТВОРІВ МАРІЇ МАТІОС

Білоконенко Л.А., к. філол. н., доцент

Криворізький національний університет

У статті представлено аналіз мовних (лексичних, фразеологічних, граматичних) і позамовних маркерів конфліктної взаємодії (у міжособистісних конфліктах) персонажів творів української письменниці Марії Матиос.

Ключові слова: мовний маркер конфлікту, позамовний маркер конфлікту, міжособистісний конфлікт.

Білоконенко Л. А. ЯЗЫКОВЫЕ И ВНЕЯЗЫКОВЫЕ МАРКЕРЫ КОНФЛИКТНОСТИ ПЕРСОНАЖЕЙ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МАРИИ МАТИОС / Криворожский национальный университет, Украина.

В статье представлен анализ языковых (лексических, фразеологических, грамматических) и внеязыковых маркеров конфликтного взаимодействия (в межличностных конфликтах) персонажей произведений украинской писательницы Марии Матиос.

Ключевые слова: языковой маркер конфликта, внеязыковой маркер конфликта, межличностный конфликт.

Bilokonenko L. A. LINGUISTIC AND EXTRALINGUISTIC CONFLICT MARKERS OF CHARACTERS IN THE WORKS BY MARIA MATIOS / National University of Krivoy Rog, Ukraine.

The article presents an analysis of language (lexical, idiomatic, grammatical) and extralinguistic markers of conflict interaction (interpersonal conflict) characters of Ukrainian writer Maria Matios.

Key words: linguistic marker of conflict, extralinguistic marker of the conflict, interpersonal conflict.

В останні десятиліття проблема розуміння природи конфлікту, його структури, законів динаміки, способів попередження, урегулювання та вирішення все частіше звертає на себе увагу дослідників. Різні аспекти конфлікту стають предметом аналізу психологів, соціологів, юристів, істориків, педагогів, філологів тощо. І хоча лінгвісти звернулися до проблеми комунікативного дискурсу ще у II половині ХХ ст. (Ю.Апресян, О.Леонт'єв, В.Марищук, А.Романов, Д.Співак, В.Шейнов та ін.), але конфліктний дискурс, його лексичні, граматичні та позамовні особливості являють собою ще практично невивчену область. Методологічна складність аналізу конфліктної взаємодії полягає у тому, що “одиниця цього дослідження завжди багатогранна і прагнення до абсолютної точності при виділенні лише однієї грані її властивостей спричиняє появу великої кількості похибок при оцінці будь-яких інших граней цієї ж одиниці” [1, с. 10]. Мовний конфлікт, як комунікативне, соціальне і культурне явище, обумовлене лінгвістичними й екстралінгвістичними факторами, спирається на загальні положення комунікативної лінгвістики, прагмалінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики, психології конфлікту, лінгвоконфліктології [Г.Анісімова, А.Анцупов, Н.Арутюнова, Р.Барт, Ш.Берн, В.Богданов, Н.Голєв, Р.Грановська, О.Зарецька, О.Земська, К.Ізард, С.Ільєнко, В.Карасик, І.Кобозева, Є.Кубрякова, І.Кудряшова, О.Матвєєва, Н.Муравйова, Т.Непшекуєва, Н.Пілат, Г.Почепцов, І.Сабурова, О.Саржина, Л.Ставицька, В.Третьякова, А.Шипілов та ін.]. На сьогодні особливо